

7. Київ як екологічна система: природа-людина-виробництво-екологія / Ред. П. Шищенко, Я. Олійник, В. Стецюк. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2001. – 316 с.
8. Лазарев А.Г., Лазарев А.А. История архитектуры и градостроительства России, Украины, Белоруссии VI–XX вв. – Ростов на Дону. “Феникс”, 2003. – 512 с.
9. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее. – М.: “Мысль”, 1987. – 237 с.
10. Першик Е.П. География городов (геоурбанистика): Исторические этапы развития городов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 145 с.
11. Першик Е.П. География городов (геоурбанистика). – М.: Высш. шк., 1991. – 320 с.
12. Реймерс Н.Ф. Охрана окружающей человека среды: Слов.-справ. – М.: Просвещение, 1992. – 320 с.
13. Сумагохіна І.М. Закономірності розвитку процесу містобудівництва на території України у середньовічний період (V–XVII ст.) // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: вид-во ТНПУ, 2005. – №2. – С. 74-82.

Summary:

Irina Somatokhina. THE PECULIARITIES OF TOWN-PLANNING AND MAN AND NATURE INTERACTION ON THE TERRITORY TOWN-POLIS OF NORTH REGION BLACK SEA.

The main principals and peculiarities of town-planning processes on the territory of antic town-polis with history-geographical analyzes were based. The factories young urban, general functions and man and nature interactions were researched.

УДК 910.3-54 (09) (477.63)

Тетяна ЧИРКОВА

**ІСТОРІЯ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕРИТОРІЇ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Етногеографічні дослідження – направлені на вивчення особливостей розселення, визначення етнічних кордонів, динаміку та чисельність населення в минулому та на сучасних етапах.

Етнографічні дослідження направлені на вивчення етнічної історії народу, особливостей матеріальної та духовної культури. Етнографічні дослідження складаються з наступних етапів:

- 1) етногенез та етнічна історія;
- 2) основні заняття та соціальна організація;
- 3) матеріальна та соціальна культура;
- 4) сім'я та сімейні відносини [2].

Аналізуючи зміст вище вказаних досліджень необхідно зазначити, що на сучасному етапі етнографічні дослідження можна віднести до складової етногеографічних, тому що сама наука етногеографія виникла на порубіжжі етнографії та географії.

Мета роботи полягає в з'ясуванні визначеності та необхідності етногеографічних досліджень на території Дніпропетровської області.

Етногеографічні дослідження нашого краю носили несистемний характер. В історії даних досліджень можна виділити наступні періоди.

Перший період – активний, починається з середини XIX століття та завершується на початку 30-х років XX століття. Він був обумовлений існуванням етнографічних програм дослідження. Наведемо декілька прикладів. Зокрема програма для збору етнографічних предметів до виставки, яка відбулась в 1905р. м Катеринослав XIII Археологічному З'їзді [4].

Мета етнографічної виставки полягала у збереженні для науки предметів народного побуту, які виходять з вжитку під тиском сучасної цивілізації, дослідженні побутових розбіжностей, виявленні пунктів взаємодії різних історичних культур та національних впливів, вивченні відображення місцевої природи на побутові особливості, представити

досліджувану область якомога ширше, щоб перетворити етнографічну виставку в етнографічний музей.

Програма вміщувала перелік основних вимог, що до відбору матеріалів для виставки:

- необхідно звернути увагу на крупні та мілкі етнографічні одиниці. В деяких місцевостях між одноманітним руським населенням (великоруського або малоруського) знаходяться загадкові руські оазиси – села із своєрідними рисами в одязі. Необхідно їх відмітити, описати, роз'яснити, вивчити;
- вивчення неруських народностей, які оселились в межах губернії (приведемо приклад тільки Катеринославської губернії):
 - німців-колоністів в Олександрівському та Верхнедніпровському повітах;
 - нащадків греків та албанців, визваних в 1797р.;
 - сербів, волохів, молдаван, болгар, чорногорців у Славяносербському повіті;
 - греків, які переселились з Криму в XVIII ст. та Анатолії на початку XIX ст.;
 - поляків в Олександрівському, Бахмутському та Катеринославському повітах;
- дослідити релігійні особливості;
- як побажання, надати антропологічний аналіз народів, які вивчаються [5].

Предметна програма для збору етнографічних предметів 1905р. містила наступні питання:

1. Зібрання надрукованих місцевих етнографічних досліджень, статей та матеріалів в хронологічному та топографічному порядкух. Систематизація зібраних та існуючих матеріалів.
2. Портрети та біографія дослідників історії, археології, етнографії краю.
3. Карти: географічна, етнографічна, історична, промислова, старі плани та креслення, що стосуються досліджуваних народностей в районі губернії. Наочні діаграми різних показників народності, яка вивчається.
4. Особливості матеріальної культури.
5. Особливості духовної культури [4].

Саме даний період характеризувався проведенням активних етнографічних досліджень:

- з 1846 року при імператорському російському географічному товаристві діяло етнографічне відділення, яким керували К. Бер і М. Надеждин;
- в 1847 році етнографічним відділенням була підготовлена та розіслана програма напрямків етнографічного вивчення всієї території Російської імперії;
- з 1848-1852 рр. з Катеринославської губернії надійшло 12 рукописів (згідно з опису, який зробив Д.К. Зеленін в 1915 році);
- в 1854 році членами Комісії для опису губернії київського учбового округу В.Д. Добіжі та А.Я. Метлицьким була розроблена одна з перших етнографічних програм;
- в 1905 році була підготовлена програма для збирання етнографічних відомостей по Катеринославській губернії [6].

Дослідники нашого краю в цей період зазначають, що він недостатньо вивчений з етнографічних позицій, пояснюючи це своєрідною історичною долею краю та специфічними умовами розвитку культурного життя в наших степах [1]. Пригадаємо та відмітимо вчених, які своїми дослідженнями, розширили нашу уяву про населення нашого краю. Серед найдавніших авторів видатне місце належить французові Гільому Левассер де-Бопланові, інженерові за фахом. В його праці “Description d’Ukraine” в розділі “Про українських козаків” Боплан описав особливості матеріальної (будівництво чайки, підготовка до морського походу, тактика та стратегія на морі) та духовної (опис весільного обряду, опис великодніх розваг, народної медицини) культур. Література XIX ст. дає нам більше описової етнографічної інформації: опис українознавця з с. Варварівка Ізмаїла Срезневського – про місцеві відмінності в районах Орлі та Самари, Г. Титова – про цікаві етнографічні відомості національних меншин. Етнографічна інформація зосереджена і в офіційному документі

“Главнoуправляющeго путями сообщeний и публичными зданьями” 1846 р., № 186, в якому приводяться історичні, статистичні відомості про лoцманів. До цього періоду відноситься і праця А. Скальковського “Опыт историко-статистического описания Новороссийского края” 1853 р. Але найпомітнішою в цей період у літературі про Катеринославщину була робота А.С. Афанасьєва-Чужбинського “Поездка в южную Русь (очерки Днeпра)”. Це одна з основних праць, де зосереджені історичні, а потім етнографічні дані (особливості одeжі, пісень, народної творчості, віросповідання та господарювання; приводиться опис лoцманства, німців-колоністів, менонітів) стосовно населення нашoго краю. Окремо відзначимо працю Павловича “Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния” СПб, 1862, де приводиться історичний, географічний та етнографічний опис Катеринославщини. Найбільш цікавим для етнографа є розділ “Очерки частного и общественного быта народонаселения”. Але на превеликий жаль, перелічені праці можна умовно віднести до етнографічних.

Етнографічний рух на Україні починається у першій чверті ХІХ ст. Піонером у справі систематичного збирання етнографічного матеріалу на Катеринославщині був Г.А. Залюбовський. За Залюбовським ідуть три кити етнографії на Катеринославщині – Іван Іванович Манжура, Яків Павлович Новицький та Дмитро Іванович Яворницький. Іван Іванович Манжура був професійним збирачем фольклорного матеріалу. Яків Павлович Новицький та Дмитро Іванович Яворницький особливо пильно збирали “запорізький” фольклор. Я.П. Новицький займав почесне місце серед місцевих збирачів-етнографів, який майже півстоліття працював в цьому напрямку. “Юго-Западный отдел Русского Географического общества” визнав Я.П. Новицького, як цінного працівника, обравши дійсним членом географічного товариства, згодом і Харківське “Историко-Филологическое Общество” теж обрало його до свого складу. “Точність та обережність”, такі характеристики матеріалам Новицького дає в своїй праці “Современная малорусская этнография” історик української етнографії М.Ф. Сумцов. “Запорожье в останках старины и преданиях народа” – одна з головних наукових праць професора Дмитра Івановича Яворницького, яка спонукала до збирання специфічного “запорізького” етнографічного матеріалу, а потім і загального. Зібраний Яворницьким фольклорний матеріал займає видатне місце серед історичної етнографічної літератури нашoго краю. Паралельно слід згадати, що саме Яворницький є засновником етнографічного відділу Дніпропетровського краєзнавчого Музею. Великий вплив на розвиток етнографії на Катеринославщині здійснили археологічні з’їзди, які відбулись у 1902 та 1905 роках. Яворницький знаходить кошти на ряд експедицій, в наслідок чого вже в 1905 році вийшла праця В.О. Бабенка “Этнографические очерки народного быта”. Робота складається з наступних розділів: людність Катеринославщини, села та їх планування, типи дворів та садиб, житло та інші будівлі, одeжа та прикраси, промисли населення, техніка в народному побуті, родинний побут, весільний ритуал, свята, музика, пісні, дитячі забави, народна медицина, прикмети та віросповідання. Позитивним моментом цієї праці є те, що вона має досить докладний план, за яким можна проводити етнографічне вивчення території.

Аналіз етнографічних джерел дозволяє відмітити, що недостатньо представлена література з питань вивчення національних меншин. Але ствердження про відсутність таких праць є теж невірним (табл. 1). Відмітимо, що найкраще висвітлена в етнографічних літературних джерелах, на першому етапі розвитку етнографічних досліджень на території нашoго краю, є німецька національна меншина.

Закінчуючи аналіз першого етапу відмітимо, що етнографічні дослідження краю почали мати постійну та міцну базу для свого розвитку з 1905 року, коли був відкритий Катеринославський музей, історія якого тісно пов’язана з ім’ям О.М. Поля та Д.І. Яворницького, археологічні та етнографічні колекції якого стали фундаментом для музею.

**Етнографічні дослідження національних меншин
(складено автором за матеріалами [1])**

Назва національної меншини	Автор праці	Назва праці
1	2	3
Болгари	Н. Державін	“Болгарские колонии на Юге России”, СПб, 1905г.
		“Болгарская колония в России”, 1915г.
Греки	Анторінов	“Домашний быт Мариупольских греков” (Известия Общества любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии, XIII, 1874г.)
	Браун	“Мариупольские греки” (“Живая Старина”, 1890г.)
Цигани	Будницький	“О цыганах Екатеринославской губернии” (Записки Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России, 1861г., № 8)
Німці	Заблоцький	“Описание менонитских колоний на юге России” (Журнал Министерства Государственных Имуществ, 1842г., IV)
	Вітте	“О сельском хозяйстве в Херсонской, Таврической и Екатеринославской губернии” (Журнал Министерства Государственных Имуществ, 1844г., XIII)
	Сименс	“Хозяйственные строения в Хортицком менонитском округе” (Записки Имп. Общ. Сельск. Хоз. Юга России, 1849г.)
	Веліцина	“Немцы в России” (“Русский Вестник”, 1890, №№ 1 и 2)
	Клаус	“Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России” СПб, 1869г.

Другий період – пасивний, починається з 30-х років ХХ століття та завершується в 90 роки ХХ століття, тому що саме на цей період припадає тривала перерва у науковому етнографічному дослідженні краю. Можна припустити, що припинення етнографічних досліджень було пов'язано з формуванням в цей період єдиної спільноти “радянський народ”. Всі етнічні спільноти на той момент представляли собою “вторинну народність”, основними рисами якої були, по-перше, – володіння двома мовами: національною та мовою загального спілкування, по-друге, – гірше знання національної літератури.

Третій період – поступового відродження починається з 1994 року, коли при Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького був створений сектор етнографії, а з 1995 року він існує як етнографічний відділ. В цей час була створена етнографічна програма, яка відповідала вимогам часу та особливостям етнографічної ситуації в регіоні. Програма була створена на основі етнографічної, народознавчої, музеєзнавчої та методичної літератури, аналізу матеріалів попередніх наукових експедицій Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Програма складалась з трьох основних напрямків етнографічних досліджень:

- 1) вивчення етнічної культури всіх націй та народностей регіону, їх вплив на розвиток української культури і навпаки;
- 2) проведення комплексного збору польових етнографічних матеріалів у плані збереження для науки і показу в музеї;
- 3) вивчення впливу місцевих особливостей природи на побут нації [3].

Внаслідок тривалої відсутності проведення етнографічних досліджень краю виникла необхідність комплексного тотального обстеження області, яке досягається у ході комплексних етнографічних експедицій до всіх районів області, котрі в свою чергу були поділені на квадрати. Таким чином досягається більш повне вивчення краю (село – квадрат – район – область). Для перших експедицій пріоритетними були ті райони, які були менш зруйновані під час колективізації та Великої Вітчизняної війни. Для цього спочатку

складалась історична довідка до обраного району, виділялись найстаріші села, а серед них – найменш зруйновані. Етнографічним відділом Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького було проведено етнографічні експедиції до Магдалинівського, Межівського, Петропавлівського, Софіївського та Юр'ївського районів.

На сьогоднішній день при Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького вже не існує етнографічного відділу, як окремої структурної одиниці. Відділ етнографії увійшов до складу археології. Остання етнографічна експедиція була проведена у 2000 році до Магдалинівського району. Тому можна стверджувати, що активні етнографічні дослідження населення території області припинені.

Таблиця 2

**Історична ретроспектива визначення етнічної ідентичності
в ході офіційних переписів населення (складено автором)**

№ перепису	Рік перепису	Умови визначення етнічної приналежності
		3
Перший Всеросійський загальний перепис населення		
1	1897	Рідна або розмовна мова
Радянські переписи		
2	1926	Рідною мовою вважалася та, якою етнос “краще володіє”; в інших – такою повинна бути та, якою “етнос звичайно розмовляє”. В особистому листку 1926 р. визначалась “народність”, чим підкреслювалось, що перепис має за мету визначити етнографічний склад населення. Для України в інструкції по проведенню цього перепису було спеціальне доповнення, в якому вказувалось, що для більш правильного запису національності осіб, які будуть називати себе “руськими”, треба просити їх точно зазначити, до яких “руських” (росіян, українців або білорусів) вони себе зараховують
Переписи після Великої Вітчизняної війни		
3	1959	До якої відносив себе сам опитуваний. Можна припустити, що національна самосвідомість як одна з властивостей етносу була найголовнішим критерієм визначення національної ідентичності. Національність дітей визначалась батьками.
4	1970	
5	1979	
6	1989	До якої відносив себе сам опитуваний. Національність дітей визначалась батьками. Відповіді записувались зі слів опитуваних. З'явилися додаткові запитання, які розширили етногеографічний спектр опитування: яку мову вважає рідною та якими мовами народів СРСР вільно володіє опитуваний.
Перепис незалежної України		
7	2001	До якої відносив себе сам опитуваний. Національність дітей визначалась батьками. Відповіді записувались зі слів опитуваних. Збереглися додаткові запитання, які уточнюють етнолінгвістичні особливості етносу: яку мову вважає рідною (мову своєї національності, українську, російську).

Систематизація та аналіз етапів етнографічних досліджень нашого краю дозволяють констатувати, що незважаючи на те, що перший період у етнографічних дослідженнях був самим активним, Катеринославщина все-таки не відносилась до тих українських земель, які етнографічно досліджені. М. Сумцов звертає увагу катеринославських етнографів на романтичне захоплення “запорізьким” фольклором, що гальмував дослідження культур етнічних груп початку ХХ ст. На думку В. Білого основною перешкодою, яка б спонукала до виникнення на Катеринославщині дослідників, а не збирачів, бракувало наявності осередку гуманітарних університетів, дуже мало було представників наукових дисциплін, які б були наближені до етнографії. Індустріальне домінування в науковому житті Катеринослава негативно відбилась на етнографічних дослідженнях нашого краю.

Необхідно зазначити, що однією з основних етногеографічних складових є аналіз

чисельності та динаміки етнічних груп в межах певних територіальних одиниць. Проведення системних досліджень стало можливим з впровадженням офіційних переписів населення, тим самим виключивши даний пункт плану з етнографічних програм. Зазначимо, що умови визначення етнічної ідентичності постійно змінювались (табл. 2).

Таким чином, умови визначення етнічної ідентичності постійно змінювались на протязі періоду, який вивчається: від домінування однієї властивості етносу – мови, до найважливішої властивості існування етнічних систем – етнічної самосвідомості.

Проаналізувавши етапи етногеографічних досліджень території області відмітимо, що пріоритетним був розвиток етнографічних досліджень, що обумовлено етапами становлення української етнографії, від народознавства через етнографію до етнології. Тобто від описового до теоретичного (наукового) підходу в етнографічних дослідженнях. Підводячи підсумки зазначимо, що тільки вдале комплексне поєднання статистичних матеріалів переписів етнічного складу населення та відродження етнографічних досліджень території області може надати змогу для проведення фундаментального етногеографічного дослідження Дніпропетровської області в історичному розрізі.

Література:

1. Білий В. Минуле етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання // Збірник том I / За ред. Д.І. Яворницького – Дніпропетровськ, 1929. – С. 235-260
2. Итс Р. Ф. Введение в этнографию: учебное пособие. – Л.: изд. ЛГУ, 1991. – 168с.
3. Панченко О. В. Етнографічні дослідження Дніпропетровського історичного музею на сучасному етапі: польові експедиції // Регіональне і загальне в історії: тези міжнародної наукової конференції, присвячена 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Пороги, 1995. – С. 124-126
4. Программа для собирания этнографических сведений о Екатеринославской губернии // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905. – Т.П. – М., 1908. – С. 111-121
5. Программа для собирания этнографических сведений о Екатеринославской губернии // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905. – Т.П. – М., 1908. – С. 11-15
6. Чернов С.А. Діяльність катеринославців в етнографічному відділенні РГТ в 40-50рр. XIX століття. Збірник рефератів, доповідей обласного науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. Дніпропетровськ: вид-во ДДУ, 1990 – С.73-74

Summary:

Taryna Chirkova.

The author analyzes evolution of ethnographic researches in territory of the Dnepropetrovsk area from middle 19 centuries prior to the beginning 21 centuries. The ethnographic researches allow analyzing changes and features of accommodation of ethnic groups in territory of research and their dynamics.

УДК 910.4 (091) Наталя БУЧКОВСЬКА, Марія ГЛАД, Михайло ПОТОКІЙ

ПЕРШІ НАУКОВІ РОБОТИ В АНТАРКТИДІ РАДЯНСЬКИХ ГЕОГРАФІВ (до 50-річчя Першої радянської антарктичної експедиції)

Одним із найбільших досягнень середини XX століття стало дослідження Шостого континенту – останньої “білої плями” на земній кулі. Активними учасниками цього дослідження стали й радянські полярники, в тому числі багато вихідців з України.

Відкриття в 1820 році Антарктиди учасниками першої російської антарктичної експедиції на шлюпах “Восток” і “Мирный” під командою офіцерів флоту Ф.Ф. Беллінсгаузена та М.П. Лазарєва не збудило особливо інтересу до льодового материка.